

מִשְׁאַת אֶהֱרֹן

מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן

עורכים

משה בר־אשר, חיים א' כהן

מוסד ביאליק • ירושלים

פתח וקמץ – עיון בגזרונם ובהתפתחותם של שמות התנועות בעברית

ראובן ש' שטיינר

בכלל פרסומי המאלפים הרבים של פרופ' אהרן דותן יש אחד שנותרו פותחת במילים "פתחי הטפין". עליי להודות שכל אימת שביקשתי להשמיע כותרת זו בקול באוזני מבוכה, שכן ברשתי לגלות שוב ושוב שאני יודע, פשוטו כמשמעו, כיצד יש להגות שתי מילים אלו. ההזמנה שיקבלתי להציע מאמר לקובץ זה שלכבוד של פרופ' דותן שימשה לי הזדמנות נאותה לתיקון המצוות. ועתה לאחר עיון סמוך בשאלה זו אני סבור שהגעתי לפחות לשלב שבו אני יודע להגות במדויק את המילה הראשונה שבכותרת. המחצית השנייה תיאלץ להמתיק לעיון נוסף.

מידת מה של הקלה חשתי משניליתי כבר בראשית עיוני שאני בורד באידיעה, ושניקוד המילה פתח מעורר לבטים זה זמן רב. כבר במאה השש-עשרה כתב אליהו בחור:

פתח נקודת הפתח יודעה ורוב ימי תמתי על מה שקוראין הפיו רפויה וְהַיִּי היא ראיה להדגש אחר הפתח גם רוב היהודים קורין תמלה מלרע ואינו אלא סלעיל וכן קוראין אַנְחָנוּ הַאֲשָׁפְנָנוּם בַּפֶּתַח סֶלְעִיל:¹

דבריו אלו של אליהו בחור הוסיפו ממוכה על מבוכתי, שהרי אם נכונה הטעמה האשכנזית של המילה במלעיל, מה קושי יש בחייו הרפה? והלא הטעמה מלעילית מעמידה את המילה במשקל הסגולי, ולפיכך אם אכן יש קושי כלשהו בניקוד המילה הרי הוא בניקודה של הפי"א: פֶּתַח, במקום הניקוד הצפוי פֶּתַח.

מכל מקום, אותה מסורת אשכנזית שהבחור מציין לה נראית לי נקודת פתיחה ראויה לשם העיון בשאלה זו, שכן המסורת האשכנזית מבחינה יפה בין קמץ לפתח ובין תייו רפה לתייו דגושה – שתי הבחנות העומדות ביסודה של השאלה הניצבת כאן לפנינו.

* תודה רבה אני חב לפרופ' אהרן דותן, לפרופ' יוסף יהלום, לרד" חיים א' כהן, לפרופ' שמואל ולמן ליימן ולפרופ' יצחק שי פנקובר על הסיוע הנדיב שהעניקו לי בשלבים השונים של כתיבה מאמר זה. אין צורך להזכיר שאין הם אחראים לטעויות שיימצאו בו.

1 אליהו בחור, ספר החשב, במליאה שמי"א, רף ע"א. הניקוד יצא מתחת ידי המחבר; ראה S. Z. Leiman, "Abarbanel and the Censor", *Journal of Jewish Studies* 19 (1968), p. 49, n. 1.

לכאורה מן הניקוד האשכנזי של המילה: פֶּתַח, שְׁנַסְמַר עַד הַיּוֹם בִּיִּידִישׁ: pásax/pásex,² יש ראייה לכך שצורות דוגמת פֶּתַח, פֶּתַח, פֶּתַח, פֶּתַח (וכמובן גם פֶּתַח, פֶּתַח, פֶּתַח וכו') אינן הצורות המקוריות. עם זאת יש לזכור שההבחנה שמבחינה המסורת האשכנזית בין קמץ לפתח ראשיתה לא לפני תחילת המאה הארבע-עשרה, ועובדה זו היא שהותירה בעברית שביידיש מילים לא מעטות שהקמץ בהן הגוי כפתח, דוגמת דָג (dag), דָם (dam), יָם (yam), קָלָל (klal), פָּרַט (prat), תָּכַר (kháver), לָרֵה (leváye), נָע וָנָד (navenád) ועוד,³ שבכולן נשמע הקמץ בתנועת a. כל אותן מילים עבריות שחרדו ליידש משקפות את מסורת ההגייה הקרם-אשכנזית, אותה הגייה בת חמש איכיות תנועה שהילכה באשכנז קודם שחררה אליה מערכת ההגייה בת שבע האיכיות כבמסורת ההגייה הטברנית.⁴ אין אפוא להרציא מכלל אפשרות שהצורה pásax שביידיש משקפת לאו דווקא את הניקוד פֶּתַח כי אם את הניקוד פֶּתַח, ועל כן כבואנו לתור אחר צורתה הטברנית המקורית של המילה על יסוד הצורה האשכנזית pásax היתר היחידה שיכולים אנו להיתלות בה היא התייז הרפה.

דבריו של הבחור בעניין זה עוררו מלומדים אחרים לתור אחר ניקודים טובים יותר. בוקסטורף, אשר רן במשפט הראשון שכדבריו של הבחור, הציג פֶּתַח, וזה לשונו:

Pathach, vocalis A brevis apud Grammaticos. Miratur Elias hic duo: primò, quare dicatur Pathach פֶּתַח cum n leni, quod debbat dageffari: secundò, quòd multi Judæi pronuncient Pathach cum accentu in ultima. Cum Dagefch certè effet formæ פֶּתַח, פֶּתַח, פֶּתַח quæ etiam accentum habent in ultima.⁵

רנצי העריך את הניקוד פֶּתַח (על דרך הַשֶּׁע) לעומת קָמֶץ.⁶ הרנבורג ניקד את שמות התנועות כצורות ציור: קָמֶץ פּוֹקֶץ, פֶּתַח פּוֹקֶץ וכו'.⁷ למבר טען שיש להעמיד את צורות

2 את הצורה pásax שמעתי מפי יליד פולין, ואת הצורה pásex מפי יליד טרנסילבניה. יש לשים לב שהצורה pásax המצויה בסמך מציב הייריש אתה ארכאיים כי אם תוצאה של שינוי בהגיית התנועה, אותו שינוי שהצמיח גם את הצורה sóbes; ראה א' ויינריך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינת הניאוגרפית", לשוננו כד (השיד), עמ' 249–250. בדרך סקרה משחרר שינוי הגייה זה את מה שלדעתי היה הצורה המקורית (ראה לחלן).

3 ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 19 והנמשך בהצגה 37 שם (תחזית לחיים א' כהן על אגניו ח); תביל, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 267; M. Weinreich, *History of*; 356–357, pp. *the Yiddish Language*, Chicago 1980.

4 ראה מ' ויינריך, שם, עמ' 390–391, וכן א' אלדד, מסורת הקריאה הקרם-אשכנזית – מרחקה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א (עדה ולשון, ד), ירושלים תשל"ט, עמ' 30–31 והמרחקה המצויה שם.

5 J. Buxtorf, *Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum*, Basel 1639, cols. 1871–1872

6 Leon di Zaccaria Reggio, *Grammatica ragionata della lingua ebraica*, Livorno 1844, p. 8

7 J. Derenbourg, "Review of G. Schneidermann, *Die Controverse des Ludovicus Cappellus mit den Buxtorfen, über das Alter der hebr. Punctuation*", *Revue critique*

שמות התנועות בעברית כצורתן בסודית: קֶמֶץ, פֶּתַח וכו'.⁸ האופט וברגשטרסר העמידו את רוב שמות התנועות כצורות שמות פעולה במשקל פגולי: קֶמֶץ, פֶּתַח וכו'.⁹ הצעות אלו נאמרו כולן מסבירה ועל יסוד השערה ואינן נתמכות בעדויות של ממש שמכתבי יד טובים.

ניקוד טוב יותר הציג שריל: בחיבוריו על הדקדוק העברי שנכתבו באיטלקית וראו אור ב־1836 וכו' 1853 אנו מוצאים את הצורות פֶּתַח, קֶמֶץ.¹⁰ ב־1886 ציין לגרד בהערות שוליים ש־קֶמֶץ ופֶּתַח וכן דָגֵש [...] הן צורות ביטוי ארמיות.¹¹ דעה זו זכתה במחקר לתגובות שונות: האופט ביטל אותה במחי יד וקבע שאין לה על מה שחשמוך.¹² כך טען גם ברגשטרסר: "ניקודם [של שמות התנועות] וביאורם כצורות ביטוי (לגרד) או כצורת ציווי (דרנבורג) אין להם כל יסוד במסורת".¹³ לויאס, לעומת זאת, לא ראה את דעתם של שריל ולגרד נופלת בערכה מרעויותיהם של למבר והאופט, שכן "השמות קֶמֶץ ופֶּתַח, וכך אף פֶּסֶק, דָגֵש ושמות טעמי מקרא רבים, צורות רבות להם".¹⁴ סיוע לדעתם של שריל ולגרד הוא רואה ב"כתיבים ערביים כגון פֶּתַח, קֶמֶץ" וכן בהשוואה לצורות ביטוי אחרות דוגמת מאריך. גם היוזנט מצא דעה זו מתקבלת על הדעת. בדונו בצורה פֶּתַח ציין ש־אפשר שהניקוד הראשוני הוא פֶּתַח (כלומר: פותח).¹⁵ ביאורו של היוזנט,

W. Bacher, *Die Anfänge der Masora, d'histoire et de littérature* 25 (1879), p. 459
hebräischen Grammatik, Leipzig 1895, p. 15
בקדמוניות הדקדוק העברי, חוגם איז רביטובין, תל־אביב תרפ"ז, עמ' 20.

M. Lambert, "Quelques remarques sur les voyelles hébraïques", *Revue des études juives* 18 (1889), p. 123; idem, *Traité de grammaire hébraïque*, Paris 1946, p. 19

P. Haupt, "The Names of the Hebrew Vowels", *Journal of the American Oriental Society* 22 (1901), p. 17; G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918, I, p. 49.
H. Ewald, *Aufgeführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache des Alten Bundes*, Göttingen 1863, p. 90, §29e
- שיטת פוטא, מיקצץ פוטא, פיתחא, איטצא - הם אכן שמות פעולה; ראה ש' מורג, "מסעולם של ראשונים: על דרכם של חכמי המסורה ועל מנהגים ארמיים שטבעו", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 59-62; "ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 54; " שפר, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשמ"א, עמ' 41.

S. D. Luzzatto, *Prolegomeni ad una grammatica ragionata della lingua ebraica*, Padua 1836, pp. 16; 19, n. 2; idem, *Grammatica della lingua ebraica*, Padua 1853, p. 13.
בחיבוריו אלו לא רן שריל במיוחד בצורות האלה, אך אפשר שעשה כן במקום אחר.

P. de Lagarde, "Review of Targum Onkelos (Herausgegeben und erläutert von Dr. A. Berliner)", *Göttingische gelehrte Anzeigen* 22 (1886), p. 873
חל־אעביים הם שלי.

האופט (לעיל הערה 9), עמ' 17.
ברגשטרסר (לעיל הערה 9), עמ' 50, סעיף 30.

C. Levias, "The Names of the Hebrew Vowels", *Hebrew Union College Annual* (1904), p. 146

H. Hyvernat, "Le langage de la Massore", *Revue Biblique* 14 (1905), p. 525, n. 2

‘פוחת’, המקביל לביאור לצורת קָמץ: ‘קומץ (את סיד)’.¹⁶ מורה בכידור שאף הוא דואה כאן צורות בינוני. לאחרונה הגיע אף גיפרי כאן לאותה מסקנה. הוא מציין לצורות המנוקדות קָמץ, פָּתח המצויות במקורות קראיים של ימי הביניים, שהוא דואה בהן צורות בינוני פועל ארמיות, ואף הוא מציין את הצורות קאמצה, פאחתה שעל דרך הערבית המצויות בטקסטים אחדים הכתובים ערבית יהודית.¹⁷

במפתח שבמהדורת דותן לספר דקדוקי הטעמים מנוקדת הסילה פתח בדרך אחת בלבד: פָּתח.¹⁸ אחת העדויות לניקוד זה עולה מתוך הערת מסודה שבכ”י לניגוד (B19a) הנורע למקרא אשר נכתב ב־1009.¹⁹ עדות קדומה אחרת לניקוד זה מצויה בקטע גניזה שלפי השערת מאן הוא בן המאה התשיעית או העשירית.²⁰ בקטע אחד שבטקסט זה שכותרתו ‘סדר הסימנין’ (ראה להלן) אנו מוצאים את הצורות פָּתח, קָמץ (פעמיים כל אחת).²¹ יושם נא לב להבדל שבניקוד שתי המילים האלה בהברתן השנייה. שוני זה ניכר גם ממה שנמצא בירושלמי שבת יר, א (יד ע”ב): ‘ידו קמץ חדא ופתח חדא’ (‘מפני שהוא [הצבי הישן] עוצם [עין] אחת ופוחת [עין] אחרת’). קָמץ – צורת בינוני, והידיד מעידה על תנועת e; ואילו פתח אף היא צורת בינוני, אך בלא יו”ד, היינו בתנועת a. תופעה זו של הנמכת התנועה e ל־a לפני עיצור גרוני (או ריזי) שבסוף תיבה מוכרת לנו מן הארמית שבמקרא בצורות כמו פָּלַת, חָדַע (לעומת שָׁאֵל, עָבַד).

כפי שצינו גם לגרד וגם לראס, השימוש בצורת הבינוני לעניין זה עולה יפה עם התמונה הכללית, שכן מונחי מסודה רבים נראים עשויים בדרך זו של הבינוני הפועל בארמית. מעידים על כך המונח מַפְקֵן (‘מוציאים [מן הפה]’)²² ומונחים אחרים שאנו רואים אותם בניקוד העשוי בדגם של CaCeC או CaCeC, למשל יִקָּץ (‘יוקף’.

16 שם, עמ' 329.

17 G. Khan, *The Early Karait Tradition of Hebrew Grammatical Thought, Including a Critical Edition, Translation and Analysis of the Diqduq of Yusuf Abū Ya'qūb, ibn Nāḥ on the Hagiographa*, Leiden 2000, p. 24.

18 ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, מהדורת דותן, ירושלים תשכ”ו, עמ' 410.

19 ראה שם, עמ' 129.

20 J. Mann, “On the Terminology of the Early Massorites and Grammarians”, ראה *Oriental Studies Published in Commemoration of the Fortieth Anniversary 1883–1923 of Paul Haupt*, ed. C. Adler and A. Amber, Baltimore 1926, p. 438.

21 ראה נ' אלוני, ‘ישיבת מנחים קראית מהמאה השמינית’, ספר קרנרנין: מאמרים בחקר התנ”ך, בעריכת א' ייזר וב”צ לוריא, תל־אביב תשכ”ד, עמ' 331 (תצלום), 342 (=נ' אלוני, מחקרי לשון ומסורת, ב, ירושלים תשמ”ח, עמ' 112 [תצלום], 113), למרבה ההפתעה מכיל אלוני את הניקוד פָּתח; ראה בספרו הבלשנות העברית בטבריה, ירושלים תשנ”ה, עמ' 128.

22 כלומר הונה ומסמיט בפי (אנחות שלפעמים אינן הנורות), אף שפָּקֵץ היא הן צורת ריבוי של הבינוני הפועל פָּקַק והן צורת ריבוי של הבינוני הפועל קָקַק, נראה ששימושה הרגיל במסורת הוא בבינוני פועל, כגון במשפט יו”ק(לא) מפקין היא/אל”ף/רי”ד.

'מעמיד', גֶּרֶשׁ ('מושך'), אָזֵל ('הולך'), פֶּסֶק ('עוצר'), פֶּשֶׁט ('פושט', 'מותח')²⁶ ועוד.

אם פתח וקמץ הם אכן צורות ביטוי כי אז חייב כל אחד מהם להיות קיצורו של משפט. שניהם צורות ביטוי של פעלים יוצאים המבטאים פעולות של איברי הגוף דוגמת העין (השווה המובאה מן הירושלמי לעיל) והפה. עלינו ללכת אפוא בעקבות הרוב המכריע של החוקרים ולשער שמושגם של הפעלים האלה היה פֶּסֶק ('פה'), או נכון יותר: פֶּסֶק ('פ'), כפי שהוא בארמית הגלילית.²⁷

בעניין זה יש לציין להערת מסורה בכתר ארם צובה לכתוב "אָז יִקְרָאנִי וְלֹא אֶעֱנֶה יִשְׁתַּחֲוֶינִי וְלֹא יִקְרָאנִי" (מש' א, כח), וזה לשונה: "כל מלה רב־קרייה ראתה בה תריין מתאמין רמין אן"²⁸ קדם להן נעי רבא או נעי זעירא פתחין בפסח בר מן ו [...] ואן לא קדם להן נעי לא פתחין כמות הנני חקקי"²⁹ 'כל מילה במקרא שיש בה שתי [אוחיות

23 ראה ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, מהדורת בער-שטראק, ליפציג תרל"ט, עמ' 26; מהדורת דותן (לעיל הערה 18), עמ' 10, 118. משמעות זו מצויה בארמית הגלילית ובארמית הנוצרית. לכיבוד אחר ('מגשר') ראה A. Dotan, "Masorah", *Encyclopaedia Judaica*, 16, Jerusalem 1971, col. 1454.

24 ראה דותן, שם, טור 1455. על היחס בין צורה זו לצורה אָזֵל (דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן [לעיל הערה 18], עמ' 396) השווה להלן הערה 47.

25 ראה דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ' 22, 27; א' אלוד, תורת הקריאה במקרא: ספר הוריות הקדא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 170, שורה 9.

26 כן בחיבורו המגדוק של קלנימסוס בן רוד על הטעמים, הערפס בסוף מקנה אכרם לאברהם די בלמס, ונציה רפ"ג. על היחס בין צורה זו לצורה פֶּשֶׁט (דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן [לעיל הערה 18], עמ' 410) השווה להלן הערה 47.

27 בארמית הגלילית 'סיך' הוא סימן. בפיוט ארמי-גלילי אנו מוצאים שחודש ניסן אומר לחודש אדר: 'קמץ פיוט לא תגלילי' ('סוד פיו', אל תדבר); ראה י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 232, שורה 38. והשווה שם, עמ' 238, שורה 40: 'קמץ פיוט' (נצרך להיות פֶּשֶׁט). והשווה עוד לדברי של ליאם (לעיל הערה 14), עמ' 146 בדבר הצורה קֶסֶק, שדרשתו היא צורה ביטוי שאינה שם כי אם משפט שלם שחידאיתו יש להבט או לנקד בקמץ. על פי ראייה זו קמץ היא צורה ביטוי של פועל גזר שם שמושגו מילתא/ה (דבר) ולא פסא/ה ('פה').

28 כך יש לקרוא; הקריאה 'אין' (וכן 'ואין' בהמשך) אינה אפשרית, מכמה סיבות – ולא כפי שכתב בזה D. S. Loewinger, "The Aleppo Codex and the Ben Asher Tradition", *Texts* 1 (1960), p. 69. ראשית, הצורה המקוצרת אי (> אין; 'אין') היא צורה בבלית שאינה נקריה בארמית הגלילית האותנטית; ראה M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan 1990, pp. 47, 63. שנית, האות שבידועה ארוכה מכדי להיות יידי, ואף ראשה אינו מתאים לזכות האות יידי. ואף שאין רגל יידיה אל פתחת לק השווה הייתה גרין פשוט, ולמעשה היא זהה בצורתה לגרין הסמית שבמילה מן הכתובה אותה-עשרה מילים הלאה סכאן. הקריאה הנכונה מצויה אצל I. Yeivin, *Introduction to the Tiberian Masorah*, ed. E. J. Revell, Missoula 1980, p. 105. ראה כתר ארם צובה, ירושלים תשל"ו ואילך, עמ' 363; דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן (לעיל הערה 18), עמ' 391.

רצונות] והות, אם יש לפניו געיה גדולה או געיה קטנה יש להגותן בפתיחת הפה³⁰ [כלומר יש להגות א' בין שני העיצורים הוהים]³¹ חוץ משישה מקומות [...] ואם אין לפניו געיה אין להגותן בפתיחה, כגון הנגי, חקקי). הערת מסורה אחרת, הנמצאת במקורות מאוחרים יותר, יש בה עדות ברורה עוד יותר: "ראכיל פתח פומיה ורלא אבל קמץ פומיה".³² הערה זו מכוננת להבדל שבין "אָל הַקָּרִים אָכֵל" (יח' יח, יא) לבין "אָל/עַל הַקָּרִים לֹא אָכֵל" (שם שם, פס' ו, טז), והיא אומרת: "האוכל פתח את פיו [היינו ב"אָכֵל" יש פתח] ושאינו אוכל אינו פתח את פיו [היינו ב"לֹא אָכֵל" אין פתח]". ועוד אפשר בעניין זה להשוות לשמות התנועות במסורת הבבליה: מיקץ פומא, מיפתח פומא.³³

באשר לנרשא של צורות הבינוני האלה, נראה שהוא כינוי המכוון לקורא: הוא או את הערת מסורה (או "קדם-מסורה") שנשמרה בתלמוד הירושלמי מעידה על האפשרות השנייה: "בכל קריא את קרי אביגיל בר מהדין פסוקא" (מנהדיין ב, ג [כ ע"ב]), וביאורה: "בכל המקרא כולו אתה קורא [את שמה של אשת רוד] אביגיל חוץ מבפסוק הזה [שמי'א כה, לב], שבו אתה קורא אביגיל".³⁴ את השימוש הזה בפנייה לנוכח אנו מוצאים גם בביטוי התלמודי הנפוץ "אל תקרי" (ולא "אל יקרי"). מצד שני, בספר דקדוקי הטעמים מצינים את הקורא בגוף שלישי: כך למשל כותב אהרן בן משה בך אשר בדבר ביצוע השווא בין שני עיצורים זהים כחטף-פתח³⁵ (כגון קָבָצַת [בגציה ברי"ש התרוקה] שיש להגותו קָבָצַת): "יפתח פיו באות תראשון".³⁶ לפיכך נראה לנו לשחזר את מקור שמות התנועות במשפטים "את/הוא פָּתַח פִּימך/פִּימיה"; "את/הוא קָמַץ פִּימך/פִּימיה".³⁷

30 לכאורה יכולות המילים תיין מתאמתן רמין להיות הנרשא של פתחין, ואולם ההוראה הסתמית שיש לקמץ במקומות אחרים במסורה הנוחלה של סתור ארם צרכה מעמידה אפשרות זו בספק.

31 דוגמת קָבָצַת: וראה לחלף הערה 35.

32 ראה י"ש פנקובר, יעקב בן חיים ונמיתח מנהרות המקראות גדולות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 133. הידיד שבמילה אביל דומות שכל הפעלים כאן הם צורות כינוי. עם זאת יצוין שנתח זה של ההצגה ירדע רק ממקור מאוחר (כן המאה הארבע-עשרה-חמש עשרה). במידושו של דריק ליחוקאל ית, יא אנו מוצאים: "לא אבל קמץ פומיה, אבל פתח פומיה", או (כפי שהוא במהדורות מקראות גדולות החדר): "לא אבל קמץ פומא, אבל פתח פומא". אני מודה לפרופ' יעשהו מאורי על אמינות אלו.

33 ראה לעיל הערה 9.

34 יש להוסיף זאת למקירת הערת המסורה שבמסורות התלמודית אצל ר' ייבן, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 110-111.

35 כך היה, כדוע, ביצועו הנגיל של השווא הנג בפי הטברנים.

36 דקדוקי הטעמים, מהדורת רותן [לעיל הערה 18], עמ' 115, שורה 3. והו ניסוח עברי של "פתחין בפמה" שבהערת המסורה המצוטטת לעיל סתור ארם צרכה. והשוואה "מה שיפתח בפמה" (שם, עמ' 286, שורה 7); "יפתח בפמה בקריאה" (שם, עמ' 277, הערה 8). והשוואה גם "ירדע הקורא" (שם, עמ' 126, שורה 2).

37 ואין זה דווקא מוצגם של דרבורג ושל בכר הוראים את מקורם של שמות התנועות האלה בצורות ציור (ראה לעיל הערה 7).

שד"ל לא היה עקיב בניקוד שנתן לשמות התנועות. הוא ניקד קמץ, פתח, כצורות בינוני ארמיות, אך את שמותיהן של תנועות אחרות הוא ניקד (בעקבות אחד ממתירגמיו של חיוג') בשמות פעולה במשקל פגולי עברי: חֶרֶק, חֶלֶם, שֶׁרֶק.³⁸ למעשה ניקודים כאלה פתורים פה ושם בכתבי יד של חיבורים רקודיים מוקדמים הכתובים ערבית יהודית. חֶלֶם נמצא אצל רס"ג, שֶׁרֶק, שֶׁרֶק - באחד מחיבוריו של חיוג', וחֶלֶם, חֶרֶק, שֶׁרֶק - בספר הנויית הקודא (הראית אלקארי).³⁹ שתיים משלוש הצורות האלה מצויות (שלא בהוראה הטכנית הזאת של שם תנועה כי אם במשמעות כללית) גם בפיוט, כגון אצל הקליר: "בחרק שניר" (בחריקת שיניר): "בשרק" (בשריקה).⁴⁰

מלומדים שבאו בעקבות שד"ל ראו כנראה בחוסר העקיבות שלו בעניין זה ליקוי של ממש ועל כן ניסו ברובם להעמיד אחידות בצורת שמות התנועות. לדעתי אין מקום כלל לצפות לאחידות בעניין זה, שכן שמות התנועות אין מקורם בשיטה אחת,⁴¹ והם אף לא צמחו בזמן אחד: השמות קמץ, פתח קדמו לכסת לשמות חרק, חלם, שרק וכו'.⁴² ראיה לכך יש כבר בדבריו של אליהו בתור:

אך זה לבד מצאתי, כי בעלי המסורת לא קראו שמות לנקודות, רק לקמץ ולפתח ובכללם הציר והסגול, והיינו שקראו לציר ג"כ קמץ, ולסגול ג"כ פתח [...] אבל שאר הנקודות לא נזכרו בשמם בכל המסדה גדולה וקטנה, רק קראו לחירק אי, ולחולם או, ולשורק או [...] ⁴³

ככמה תיאורים והצגות מוקדמים של שמות התנועות ושל אמות הקריאה אנו יכולים עדיין להבחין בשלב שבו קמץ ופתח (או קמצה ופתחה, ולפעמים בתוספת שמות תואר

38 ראה בספר משנת 1836 המכיר לעיל (הערה 10), עמ' 16, הערה 1; עמ' 19, הערה 2. והשווה דותן, מסורה (לעיל הערה 23), טור 1449.

39 ראה א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב מעריה נאון, ירושלים תשנ"ז, ב, עמ' 447, שורה 48; M. Jastrow (ed.), *The Weak and Geminative Verbs in* Hebrew by Abū Zakariyyā Ibn Dāwūd of Fez Known as Hayyūq, Leiden 1897, p. XXXIII (בחלק האנגלי); אלדר, תורת הקריאה (לעיל הערה 25), עמ' 120, 124, 125.

40 ראה הערכים האלה ב"מאגרי" של מפעל המילון התיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית. איני יכול לומר אם צורות אלו מניקודת בכתבי היד המוקדמים אם לא. אצל הקליר נמצא גם "בשמה קסונה", ואולם מירושם המדריך של צירוף זה אצלו (נצינונו לעניינו) שני בסחלוקה; ראה ע' פלישר, "מתח רקודי קדום בפיט קליר", לשוננו לו (חש"ב), עמ' 261-267; צ' מלאכי, "זקף קמץ - וקוף בלשון וקסוף בשפתייס", לשוננו נ (חש"ב), עמ' 137-141 (אני מודה ליוסף יהלום על אפניה זו).

41 ראה דותן, מסורה (לעיל הערה 23), טורים 1448-1449.

42 ראה אלדר, תורת הקריאה (לעיל הערה 25), עמ' 120, הערה 1. מכל מקום אין יסוד לדעתי של קאלה שגם ראשוני המדריקים לא השתמשו בשמות חרק, חלם, שרק וכו'; ראה מ' וילנסקי, "לתולדות הניקוד הטבטרי", מחקרים בלשון ובמסורת, ירושלים תשל"ט, עמ' 4-6.

43 C. D. Ginsburg (ed.), *The Massoreth ha-Massoreth of Elias Levi*, London 1867, pp. 131-132; לדין בקטע זה ראה י"ש פנקובר, "עין מחודש בספר מסורת המסורת לאלהיו בתור", איטליה ח (תשנ"ט), עמ' לה-לו.

לצדם)⁴⁴ הם השמות היחידים הנגזרים מתיאור פונטי. וכך מצינו באחד מקונטרסי המסורה:

שבע נקדות, למאד כבדות [...]
 ראשונה היא קמצה, בפה היא קבוצה.
 ושניה היא פתחה, מגרת נכוחה.
 ושלישית פתחה קטנה, כל פתיים מכינה.
 ורביעית קמצה קטנה, שתי נקדות קבוצה.
 וחמישית נקדה אחת,⁴⁵ לברה מונחת.
 וששית ושביעית, אי ואו האמצעית.⁴⁶

ובקונטרס מסורה אחר:

שבעה מלכים בראשם עטרה [...]
 ראשונה קמצה ופתחה⁴⁷ גדולה.
 ושלוש נקודות עמם מסורה.
 רביעית וחמישית אי או המסורה.
 וששית ושביעית אי או במ קשורה.
 שןא לברה עצורה, תשרת כלם במקרא.⁴⁸

תמצא עוד:

סדר הסימנין. זה סדר הסימנין:
 שששה נעים הם שלוש אותיות.
 לאלף שני פנים, אחד קמץ ואחד פתח [...] כמות: א קמץ א פתח.
 לו לוך שני פנים: או או.
 ליוד שני פנים: אי אי.
 אילו הן שלוש אותיות שבהן נעשו.⁴⁹

44 על צורות אלו ראה להלן הערה 47.

45 כלומר חולם; חידק נזכר בשורה הבאה.

46 דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ' 11 למטה.

47 הניקוד פתוח שנעו כאן בער ושטראק במהדורות איו נמצא בשום כתב יד (כפי שספר לי בטובו מרפי אהרן דותן). הניקוד פתוח פתוח בדקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ' 12 (כ"י לנינגרד B19) ומהדורת דותן (לעיל הערה 18), עמ' 114. אם אכן צורה מקורית לפנינו כי אז אין כאן שאלה מן הברייתא אלא הצורה פתח בתוספת צורן הנקבה או צורן הייחוד הארסי (הנכתב כה"א, כנול בארמית הגלילית), והשורה גרש ~ גרשה (דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן, עמ' 108, 118): גרש ~ גרשה (שם, עמ' 107, 108): פסקה ~ פסקה (דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק, עמ' 122, על הניקוד פתוח, קמצה (שבהשראת שמות התנועות בעברית?) ראה דקדוקי הטעמים, מהדורת דותן, עמ' 76.

48 דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ' 34.

49 אלוהי, רשימת מונחים (לעיל הערה 21), עמ' 331 (תצלום), 342 (=מחקרי לשון וספרות, ב, עמ' 112 (תצלום), 123). העובדה שאל"ף מציינת פתח וקמץ ורמות לאפשרות שמחבר קטע זה חי לפני חיוני.

נראה שיסודם של השמות קמץ ופתח בניסיונות הראשונים של בעלי המסורה להעמיד הבחנה בין התנועות שבמסורת קריאתם שבעל פה. ענין זה עולה מדיוני של רותן ברישימה שכתורתה "חד קמץ חד פתח" אך אין היא עוסקת בניגוד שבין , ל־. ובין , ל־. ונרברו שם:

It would appear that this use of the terms קמץ and פתח occurred during a most ancient period, a time when these terms were not as yet serving to denote definite vowels. The vestiges of this use, both of the terms פתח, קמץ and the terms מלעיל, מלרע indicate that in the period which preceded the invention of the vowel signs such a method of *relative* notation of vowels was current. It was therefore necessary to indicate the vowels which distinguish between homographs. There was no need for a complicated system of terms for this, and there is no evidence of special signs for it in Hebrew.³⁰

ראייה יסודית זו מסייעת בידיו לבאר מדוע תיאור בעלי המסורה את התנועה ה־ במונחים של קמיצת שפתיים, סגיות הפה, אף על פי שבהשוואה לשאר התנועות האחרות, ה־o, זו תנועה פתוחה. אנו עוסקים כאן בציון יחסי המשמנה מונח תנועות אחד למשנהו. במילים אחרות, התנועה הפתוחה ה־ עשויה להיקרא "סגורה" כאשר היא עומדת בהשוואה ל־a. השימוש בקמץ לציון תנועות שאינן ה־ או e נשכח עד מהרה. כאשר אהרן בן־אשר דן בתפוצת כל לעומת קל הוא משתמש בשם קמצה לציון התנועה הפתוחה יותר שבצורה קל ולא לציון זו הסגורה יותר שבצורה כל (שאותה הוא מכנה "נקודה אחת").³¹ בבואנו לעיין בעובדות אלו כדי להבינן לאשורן עלינו ליזכור כי (א) המתנחים קמץ ופתח שימשו בידי בעלי המסורה לא לציון הניגוד שבין , ל־. בלבד כי אם גם לציון הניגוד שבין , ל־;³² (ב) שתי ההבחנות אלו שבין שני זוגות התנועות הללו הן בדיוק שתי ההבחנות שלא היו קיימות בארמית הגלילית וכן בהגייה העממית של העברית (כגון בפיטו וכיו"ב), ושהערות מסורה אחדות אף מתעלמות מהן.³³ נראה אפוא שהשימוש

30 "The Beginnings of Masoretic Vowel Notation", *Masoretic Studies*, 1, ed. H. M. Orłinsky, Missoula 1974, p. 32 (=תורת הלשון העברית בימי הביניים: מבחר פרקי עין, בעריכת א' אלדד ושי מורג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 41). והשווה רותן, מסורה (לעיל הערה 23), טור 1432. אצל גינזבורג נמצא רשימת של יוזנין חד מלא פסח חד קמץ פסח ויחד מלא חד קמץ. שבהן "קמץ (פסח)" משמש לתנועה ה־ לעומת "מלא (פסח)" שחזרתה תנועת o; ראה כבר (לעיל הערה 7) עמ' 16, הערה 6 (=בגני הקדוק, עמ' 21, הערה 3).
31 ראה הקדוקי העצמים, מהדורת רותן (לעיל הערה 18), עמ' 119.
32 ראה רותן, מסורה (לעיל הערה 23), טור 1448; ייבין, המסורה למקרא (לעיל הערה 34), עמ' 89–90. רשימת ארוכת של הנמאות ראה בייסמן קמצין ופתחין בקריה בתוך הקדוקי העצמים, מהדורת בער-שטראק (לעיל הערה 23), עמ' 61–64. והשווה גם דברי אליהו בחור שהובאו לעיל.
33 ראה S. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum Fragments from the Cairo Geniza*, Atlanta 1990, pp. 30–37; ורותן, מסורה (לעיל הערה 23), טורים 1436–1435; אליהו בחור, מסורת המסורת (לעיל הערה 43), עמ' 247.

הנפוץ בתוראה "את/הוא קמץ פִּימְךָ/פִּימִיָּה" ו"את/הוא פִּתַּח פִּימְךָ/פִּימִיָּה" בא להדריך את הקורא באשר להבחנה בין אותם זוגות של תנועות שההבחנה ביניהן הייתה רופפת. משעה שאותו ציון יחסי נרחה מפני הציון המוחלט הלכו ונתמעטו השימושים השכיחים פחות עד שנזנחו לגמרי.

נפנה עתה לעיין במהלך תולדותיהם של המונחים הללו. בדורות מאוחרים צמחה התחושה ששמות התנועות צריכים להביע בהברתם הראשונה את טיב התנועה עצמה.⁵⁴ לפי רותן החל נוהג זה להתפשט במאה האחת-עשרה.⁵⁵ השמות שניתנו בידי אליהו בתור מייצגים את השלמות של השלב הראשון של תהליך זה: פִּתַּח, קִמֵץ, חִירֵק, שִׁוְרֵק⁵⁶ ואין צורך לומר קִטּוֹל.⁵⁷ השמות אצל ר' יצחק בן שמואל הלוי (1627) אינם שונים בהרבה: חוֹלֵם, קִמֵץ, פִּתַּח, צִינִי/צִינִי, חִירֵק, שוּרֵק, קִטּוֹל.⁵⁸

תהליך זה הנהיג את השיטה של "סימול פונטי" (או "צלילי"). על פי שיטה זו שמות התנועות וסימניהן בעברית מודמים למוכר לנו בשמות העיצורים וסימניהם, היינו אותיות האלף-בית. כידוע, שמה של כל אות מאותיות האלף-בית פותח בעיצור שהאות מייצגת. עיקרון זה, הידוע כשיטה האקדופונית, אף הוא צורה של סימול פונטי, השינוי שבא בשמותיהן של התנועות בעברית היה אפוא טבעי לחלוטין, ואפשר שהוא נשען על האנלוגיה לעיקרון הפועל בשמות אותיות האלף-בית.

שלוש ב' וג' שבתהליך הזה פעלו על ההברה השנייה שבשמות התנועות. בשלב ב' די היה בשינוי תנועת ההברה השנייה באופן שתודעה עם תנועת ההברה הראשונה. כך קרה בשם חִירֵק, שכבר אליהו בחור משתמש בו לפעמים,⁵⁹ וכך קרה כמובן בשמות פִּתַּח, צִינִי. שלב ג' הצמיח רעיון חדש: תנועת ההברה השנייה צריכה להיות התנועה הארוכה או הקצרה המקבילה לתנועת ההברה הראשונה. בהקדמתו של אריה ליב גורדון לספר הדקדוק המיוחס לגאון מוילנה אנו מוצאים את השלב הזה כשהוא מעורב במקצת עם מה שאנו מתארים כשלב ב'. בהקדמה זו נקראות התנועות הארוכות קִמֵץ, צִינֵה, חִירֵק, חוֹלֵם, שוּרֵק, והתנועות הקצרות – פִּתַּח, קִטּוֹל, חִירֵק, קִמֵץ, שִׁוְרֵק.⁶⁰ בהשוותנו את צִינֵה

54 ראה למשל שריל (לעיל הערה 38), עמ' 16, הערה 1; אוהד (לעיל הערה 9), עמ' 90, סעיף 29c.

55 ראה רותן, מסורה (לעיל הערה 23), סדר 1449.

56 יש לזכור את הדעת לנירד שכין א' בהברה הראשונה של קמץ לכן א' בהברה הראשונה של פתח, לא ברור באיזה משני השמות בא השינוי כדי ליצור את הניגוד. אפשר שלמני המאה הארבע-עשרה היו השמות פִּתַּח וקִמֵץ, ושם באותוהן שדווחה התנועה המקורית.

57 אליהו בחור, ספר התשבי (לעיל הערה 1), דף יז ע"ב, הערך "קם": דף לט ע"א, הערך "קם-ש"; דף סט ע"ב, הערך "לול".

58 שם, דף צו ע"א, הערך "קָמָא".

59 שם, דף כז ע"ב, הערך "קָלִי". עם זאת נקוד האות הראשונה שבמילה קטל אינו ברור, ואין להוציא מכלל אפשרות שנקודה שם קטל.

60 יצחק בן שמואל הלוי, שיה יצחק, באויליא שפיר, דף ח ע"ב.

61 אליהו בחור, ספר התשבי (לעיל הערה 1), דף טו ע"ב, הערך "קָנָה", והשווה התחזיק hink (לעומת surek) אצל J. Reuchlin, *De rudimentis hebraicis*, Pforzheim 1506, p. 11.

62 משנת הרי"א, וילנא תרל"ד, דף א ע"א.

לצורה המקורית יותר צִיזְ או וואים שאל השינוי בתנועת ההברה השנייה מתלווה גם שינוי באות האחרונה, אם הקריאה, שאינה עוד יריד אלא היא, על דרך גָּאָה, נְעָה וכדומה. אפשר שאת יסוד צמיחתו של שלב ג' יש לחפש בליטא, שכן אנו מוצאים כאן ניצול חריף של הזדהות התנועות ו-י. המאפיינת את מסורת הקריאה הליטאית⁶³ והמתבטאת כאן בצורות קמץ בשביל קמץ, קָנל בשביל קָנול. אולי אפשר להסיק דבר מה לגבי ה־terminus post quem של שלב זה מן העובדה ששמות אלו אינם באים בחיבור התנועות שבנוף החיבור עצמו.⁶⁴

יש לציין שבגורדון לא הביא שלב זה לכלל סיצוי ההגייוני המלא, שכן הוא קבע חֲרֵק, שֶׁרֵק, ולא חֲרִיק, שֶׁרִיק כמתבקש משיטתו. שיטה עקיבה יותר מציג ספר לימוד לחינוקות של בית רבן המשמש כיום בחדרים בירושלים.⁶⁵ בספר זה נקראות התנועות הארוכות קמץ, צִירָה, חִירָק, חוֹלָם, שֶׁרֵק, והקצרות – פֶּתַח, פֶּגֶל, חֲרִיק, חוֹלָם, קֶבֶץ. את מה שהעלינו כאן באשר להתפתחותו של הסמך פתח המונח פתח יכולים אנו לסכם כך:

אלה הם שלבי התפתחות הצורה:

1. את/הוא פֶּתַח פִּמְךָ/פִּימִיה
2. פֶּתַח
3. פֶּתַח
4. פֶּתַח, פֶּתַח וכו'

ואלה הם שלבי התפתחות המשמעות:

1. התנועה הפתוחה יותר כוזג פִּינִימִלִי של שתי תנועות מנוגדות
2. התנועה . או התנועה .
3. התנועה .

ובאשר לכותרת המאמר "פתחי חטפין" שבה פתחנו, כיוון שנראים הדברים שבמקורה צורת בינוני ארמית לפנינו, פֶּתַח, הנה אם פרוץ' דותן מסכים הריני קורא את המילה הראשונה בה פֶּתַחִי.

63 ראה למשל, S. Morag, "Pronunciations of Hebrew", *Encyclopaedia Judaica*, vol. 13, Jerusalem 1971, cols. 1127, 1141.

64 שם, דף ה ע"א.

65 מ"ח חשין, הקפנת [על פריכת הספר: הקפנת השלם], ירושלים תשנ"ב, עמ' כא. חודתי לחי יעקובוביץ על הפנייתו לספר זה.

66 זו בגורא טעות דפוס וצריך להיות חוֹלָם, שכן מתחתיה נדפס א בעוד שבחלקות האחרות של חוֹלָם נדפס מתחתיה או.